

Déri Balázs

A Kézai-krónika bibliai-liturgikus idézetei*

A korai magyarországi latin próza Biblia-használatát vizsgáló kutatásaim egy érdekes eredményeként minap azt igyekeztem bemutatni,¹ hogy Szent István *Intelmei* három hosszabb, eddig parafrázisnak tartott idézete nem közvetlenül a Bibliából vétetett, hanem liturgikus énektelekeknek, mégpedig három responzorium rendre első szakasza szövegének bizonytalán² szó szerinti citátumai. Az augusztusi matutíniumok *Historia Sapientiae* sorozatából (HSap N R) vett *Domine Pater et Deus* (CAO-6503), *Emitte Domine sapientiam* (CAO-6657) és *Audi fili mi disciplinam* (CAO-6140) mindegyikének szövege a Bölcsesség könyveiből származik (cf. Eccli 23,4–6, cf. Sap 9,10, valamint Prv 1,8 és 4,10),³ s az általunk ma használt Vulgata-szövegtől való eltéréseik (melyek ezen esetekben lényegében a rövidítés és átszerkesztés természetes következményei s nem a Vulgata előtti latin Biblia-fordításokra vezethetők vissza) pontosan tükröződnek az *Intelmek*-ben is. Eme nekünk oly fontos korai magyarországi alkotás tehát itt nem parafrázálva idézi a Bibliát, hanem pontosan hozza a liturgikus tételeket, és csakis *azok* Biblia-parafrázáló eljárásai tükröződnek benne.

Déri Balázs (Budapest) zenetudós, klasszika-filológus, középkorkutató, az ELTE BTK Latin Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára.

Azt a lehetőséget, hogy egy középkori forrás egy bibliai szöveget nem közvetlenül, hanem egy liturgikus forrásból idéz, másfelől, hogy ezzel a filológusnak, a recepciótörténetet és az irodalmi nyilvánosságot vizsgáló irodalomtudósnak mindig is számolnia kell, egy korai tanulmányomban fölvettem⁴ és a továbbiakban nem egyszer meg is figyeltem, de rendszeresen a közelmúltban kezdtem kutatni; megfogalmaztam egyrészt egy heurisztikus elvet, ahogyan egy bibliai-liturgikus szöveget mint olyant fölfedezhetünk, másrészt hogy ebből hogyan következethetünk arra az irodalmi nyilvánosságra, melyben a mű megszületett, illetve amelynek az alkotó a művét szánja.

* A tanulmány az OTKA K 75457 „Az irodalmi nyilvánosság az antikvitásban” (vez. Déri Balázs) és K 78680 „Középkori pontifikálék Magyarországon” (vez. Földváry Miklós István) pályázatának keretében készült.

¹ „Három liturgikus tétel Szent István *Intelmeiben*”, *Irodalomtörténeti Közlemények (ItK)* CXIV (2010) 3–16.

² A megszorítás csak arra vonatkozik, hogy XI. század eleji zsolozsmaforrás, vagyis közvetlen szövegforrás nem áll rendelkezésünkre; e tételek azonban olyan zárt szövegállapotot mutatnak (a CAO és a későbbi források szerint), hogy akár a CAO, akár a későbbi magyar hagyomány szövegét is tekinthetjük kiindulópontnak.

³ Uo. 13.

⁴ „«... Et pigmenta multa habebant.» Megjegyzések P. mester forrásainak néhány kérdéséhez”, *Magyar Könyvszemle* CV (1989) 223–236; 234: „... a Vulgata használatában is a liturgia által leginkább forgatott részek ill. nyelvi fordulatok jöhetnek legelőször számításba.”

Kézai Simonról⁵ ha egyáltalán valamit tudunk, önmegnevezéséből tudjuk: ti. hogy IV. (Kun) László hű papja volt. Ezt a történeti kutatás sem kérdőjelezi meg. Tanulmányaira, műveltségére krónikájából következett a kutatás. A *fidelis clericus* pap voltából nyilvánvalóan következik az a bibliai műveltség, amelynek birtokában a magyarok embertől s nem ördögöktől (*incubi daemones*)⁶ való származása mellett a Biblia autoritásával érvel (prol., c. 2, SRH⁷ 142: L 24,39 és J 3,6), vagy ahogyan összefoglalja a vízözön, majd Noé három fia és a bábéli toronyépítés történetét (c. 4, SRH 143). E szövegrészek (végső soron) bibliai citátumait helyesen azonosította a Kézai-filológia; ezeken kívül a prológus doxologikus záróformulájában, az I. könyv, vagyis a hun történet egy-két mondatában és Szent István király II. könyvbéli történetében regisztráltak bibliai utalásokat-idézeteket.

Két előzetes megjegyzés szükséges: nem foglalkozom most Kézai művének azon középkori latin —lexikai és szintaktikai— elemeivel, melyek a bibliai latin-ság zárványainak, valamiféle archaizáló stílus részeinek, és nem a középkori latin állandó, konstitutív elemeinek tekinthetők. Ezek rendszeres felgyűjtése egyrészt megmutatná a bibliai nyelvezet hatásának mélységét, s azt is jelezheti a szövegben való előfordulások sűrűsége, hogy a szerző szánhatott-e sajátos szerepet e nyelvi regiszternek. Jellemzőnek tartom mindenesetre, hogy az erős hebraizmusnak tekintendő „*Factum est* + időhatározó mellékmondat + főmondat” szerkezet, amikor is a *factum est* (a héber *wayhî* ige görög *egeneto* fordításának latin megfelelője) latin szempontból szervertlenül, a mondatba illeszkedés (pl. folytatódó infinitivusos szerkezet) bármilyen módja nélkül vezet be az összetett mondatot, csak egyszer, a meótszi letelepedés történetmesélésében fordul elő (c. 5, SRH 145). (Hasonló pl. L 19,29). A történet elején (c. 5, SRH 144) a *dierum una* ‘egy napon, egyszer’ a latin újszövetségi *in una dierum* változata lehet, s a *sibi sumpsit in uxorem* nyelvi előképe is bibliai (a *sumo* használata és a bibliai latin miatt a középkori latinban is gyakori eredményhatározó *in* miatt) (pl. 1R=1Sm 25,39). A *super* (acc.)/*prae* (abl.) nomen + középfok (c. 28, SRH 160 és c. 10, SRH 152) felsőfok körülírására és (az előbbi helyen) a *agnosco* ‘(szexuálisan) megismer’ jelentése is bibliai hatást mutat.

⁵ Terjedelmi okokból s mert nem tartozik szorosan a tárgyhoz, a Kézai-szakirodalom ismertetéséről ehelyt teljesen lemondok.

⁶ Érdemes lenne utánajárni a bibliai érvelés és a szóhasználat (Iordanes, *Getica* c. 24: *magae mulieres*, Kézainál: *incubi daemones*) esetleges önállóságának is, de ez messze túlmutat e tanulmány keretein. Mindenesetre pl. Jeromos (*Comm. in Isaiam*, prologus, MG PL XXIV, col. 628: *Cum enim apostoli eum putarent spiritum, vel iuxta evangelium, quod Hebraeorum lectitant Nazaraei, incorporale daemonium, dixit eis: „L 24,38–39”*) a L-ban található *spiritus* mellett a zsidó-keresztény Nazoreusok evangéliumának szóhasználatával *incorporale daemonium*-ot is ír a feltámadott Jézus Krisztus testi mivoltát többek közt a L 24,38–39 versekkel igazoló fejtegetésében.

⁷ *Simonis de Kéza Gesta Hungarorum*. Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Alexander DOMANOVSKY. In *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* (a továbbiakban SRH). Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Vol. I. Budapestini 1937. 131–139 (praefatio), 141–194 (szövegkiadás).

Másodsorban, lényegében nem tartom bibliai idézeteknek az egy-két szavas bibliai eredetű kifejezéseket, amelyek a középkori keresztény latin bibliai frazeológiájához tartozhattak, mint az *elevatum est cor* (Hunnorum) (c. 12, SRH 155) (vö. Ez 28,17, Dn 5,20, stb.) vagy a középkorban számtalanszor, oklevelekben és másutt sok módosulatban használt *via universae carnis* fordulatban (c. 18, SRH 161) a *caro* 'ember' hebraizmus.

Ha van is néhány, túl sok új utalást nem fedeztem föl én sem, de mind az eddig föltártakat, mind emezeket érdemes a biblikus utalás leszármazási útja és milyensége szempontjából megvizsgálni.

Az első idézet (prol., c. 2, SRH 142) L 24,39: *Spiritus carnem et ossa non habent*. A tömör mondatot akár szállóige jellegűnek is lehet tekinteni, mindenestre Kézai nem akként jelzi, hanem utal az eredetire („per textum comprobatur evangelicum” 'az evangéliumi szöveg megmutatja'). A szöveg kiemelt időszak, mégpedig a húsvétvasárnap utáni ún. fényes hét keddi (P/f3) miséjének evangéliumi perikópája legalább a karoling időktől fogva,⁸ ismertségét eléggé biztosította miseolvasmányban való előfordulása, bár egy szűkebb forráscsoportban antifónaként is megtalálható volt Magyarországon is.⁹

Az előbbi szöveget az érvelésben kiegészítő *quod est de carne, caro est, quod autem de spiritu, spiritus est* (prol., c. 2, SRH 142) szabad idézet J 3,6-ból (quod natum est ex carne, caro est, et, quod natum est ex Spiritu, spiritus est). Mivel a magyarországi forrásokban is ez utóbbi szöveg áll, és mivel Kézai változatának mintáját máshol nem találtam, fölteszem, hogy ő alakított ki tömörebb, szállóigészerűbb szöveget. (Az eltérés mélysége és jellege nem engedi meg, hogy az elveszett autográf pontatlan leírásának véljük. Az SRH-tól eltérően, a nem pontos idézést jelölni filológiai követelmény!) J 3,1–15 is fontos ünnep: a Szent Kereszt Feltalálása középkori evangéliumi szakasza.

Az SRH a prológust záró doxológiához—*cui sit honor et gloria in saecula sempiterna*—, az utolsó szót nem tekintve idézetnek, a R 16,27 (*cui honor in saecula saeculorum amen*) és a 1T 1,17 (*honor et gloria in saecula saeculorum amen*) párhuzamait adja (prol., c. 2, SRH 142). Kézai szövege valóban tekinthető a két igevers-részlet „összegyűrésének”, vagy inkább egy liturgikus formulakészlet természetes használatának. 1T 1,17 (*Regi autem ... amen*) idézésének megítéléséhez azonban figyelembe kell venni, hogy ez a rövid szöveg mindennap

⁸ Az egyes perikópák időbeli elterjedtségének igazolására szintén területi okokból nem hivatkozom tételesen Antoine CHAVASSE *Les lectionnaires Romaines de la messe au VIIe au VIIIe siècle*. Éditions Universitaires, Fribourg Suisse 1993. Tom. I-II. (Spicilegii Friburgensis Subsidia, 21–22.) című művére, sem a *Monumenta Ritualia Hungarica* I. köteteként megjelent kiadásom (*Missale Strigoniense 1484*) indexére, melyekre kijelentéseimet alapozom. Nem oldom fel a Magyar Egyházzene olvasói előtt jól ismert rövidítéseket sem (CAO, CAO-ECE, MonMon, stb.).

⁹ Antifónaként az egyesszámú *spiritus* és *habet* változat él: *Spiritus carnem et ossa non habet, sicut me videtis habere, iam credite, alleluia*. A MonMon antifónakiadásában a 1212. tétel ferences forrásból van; fontosabb az azonos szövegű MonMon 8437, melynek jegyzete szerint ez az esztergomi rítus fő forrásaiból hiányzik, de megvan többek közt a korai Codex Albensiben (f. 86).

(ünnepek kivételével) a prima órájának kapituluma, azaz minden klerikus által fejből tudott, mottószerű szöveg, amelynek eredetét a kisebb-nagyobb parafrázis sem fedheti el. Fölimmerték azonnal.

Az I. könyv, vagyis a hun történet legelső mondata (c. 3, SRH 142): *Multifarie multisque modis olim in veteri testamento...*, amint a kiadók azonosították is, H 1,1-ből származik: *Multifarie multisque* (NB: az újabb, tudományos Vulgata-kiadások *et multis* szövegváltozata a középkorban voltaképpen nem használatos, tehát Kézai nem tér el a bevett szövegtől!) *modis olim Deus loquens patribus in prophetis*. Egy középkori szövegérzékelésű klerikusnak, de a liturgikus hagyománnyal csak csekély mértékben is familiáris mai embernek nem egy bibliai könyv elvont, papíron-pergamenen rögzített, konkordanciából előhalászott szöveghelye ismerszik fel, hanem a karácsonyi főmise leckéje (H 1,1–12). Ez szól még az Újszövetség-fordító Sylvester János (1541) hallgatójának fülében is, amikor első időmértékes disztichonunkat olvasta-hallotta: „Próféták által szólt rígen néked az Isten”.

Noé történetét (c. 4, SRH 143) nyilván számos utalásból jól ismerte a középkori ember, mindenesetre a böjtelő második hetének éjszakai zsolozsmaolvasmánya a *Historia Noe*. A *deleta esset omnis caro* szöveghez az SRH-ban megadottak közül a Gn 7,21 (*consumptaque est omnis caro*) és a Gn 7,23 (*et delevit omnem substantiam*) releváns: ezekből állt össze Kézai mondata.

Talán bibliai eredetűnek lehet tekinteni a *multiplicati Huni ... ut arena* kifejezést (c. 7, SRH 147) is. Az SRH megadta Gn 22,17 (a kiadásban pontatlanul: 22,18) (*multiplicabo semen tuum ... velut arenam*) a pünkösdi vigíliamise első olvasmányából („próféciájából”) van (Gn 22,1–19); és természetesen sokszoros liturgikus használatban volt a filológus által szintén előhozott Ps 138,18 (*super arenam multiplicabuntur*, az SRH-ban pontatlanul: 138,17).

A II., valóban történeti jellegű könyvben alig van bibliai utalás és idézet. Az SRH nem jelzi a L 1,58-ből vett idézetet (c. 44, SRH 147): *... magnificavit Dominus misericordiam suam cum beato rege Stephano*. L 1,57–68 is nagy ünnep, Keresztelő Szent János Születése (Szent Iván- nap) vigíliamiséjének perikópája.

Igen közeli ehhez a helyhez az eddig fölfedezett utolsó bibliai idézet a Kézai-krónikában. Talán az előbbi is a szent királyhoz fűződő vallásos érzület nyoma; a Jób-parafrázis is annak tekinthető a Szent István miatti gyász leírásában (c. 45, SRH 147): *... Hungarorum cithara in luctum est conversa*. Ez az idézet valóban (SRH) Iob 30,31 parafrázisa: *Versa est in luctum cithara mea*. Most azonban föltehetően nem a szeptemberi matutíniumokon olvasott *Historia Iob* közvetlen idézésére gondolhatunk elsősorban, ha ez nem is teljesen kizárt, hanem énekelt liturgikus tétel, mégpedig egy rezponzórium: a CAO 7846-os számú, egész Európában, így az esztergomi rítusban is (Codex Albensis 152^r; CAO-ECE 44410) ismert tétel földidézését kell gyanítanunk. Nálunk sorozatzáró tétel (HJob N R12). Van, ahol halottas konnotációjú, mint felséges reneszánsz motetták mutatják.

Kézai szinte összes „bibliai” utalása közvetett idézet: fontos ünnepek liturgikus olvasmányáiból, énekelt tételéből — alakította a maga stílusa szerint.